

جایگاه اخلاق در بین زوجین با تأکید بر عشق ورزی از منظر اسلام

اکرم سالاری بر کوئی^۱

چکیده

در مباحث خانواده قدرت تضمین کننده استحکام خانواده ، اخلاق نیکو در بین زوجین است ؛ اخلاقی که بر پایه بینش توحیدی باشد و عشق به عنوان یک احساس ژرف و غیر قابل توصیف انسانی که فرد آن را در یک رابطه دو طرف با دیگری تقسیم می کند ، یکی از مؤلف های لازم برای زندگی مشترک است و اخلاق بر پایه عشق ورزی بین همسران می تواند بنایی را پی ریزی کند که همسران به پشت گرمی آن تا پایان عمر در کنار هم زندگی کنند و زندگی سرشار از رضایت ، معنویت و آرامش داشته باشند و فقدان آن باعث ناهنجاری های روحی ، جسمی ، اجتماعی و ... می شود . در این نوشتار که به لحاظ اجرایی به روش کتابخانه ای است به جمع آوری داده ها و توصیف آنها پرداخته است ، بدین ترتیب که در ابتدا جایگاه اخلاق در خانواده و اهمیت و ضرورت اثبات عشق به همسران به یکدیگر را بیان کرده و پس به ارائه راهکار هایی همچون اظهار محبت ، احترام به همسر به عنوان روش های اخلاق مداری که باعث گرمی روابط زوجین می باشد ، پرداخته است تا همسران با آگاهی از اهمیت و تأثیر عشق بر روابط محبت آمیز زوجین و به دنبال آن داشتن اخلاقی نیکو سبب عملکرد صحیح و موفق خود در زندگی شوند .

واژگان کلیدی: اخلاق ، خانواده ، زوجین ، عشق

دانش پژوه سطح دو حوزه علمیه فاطمیه (س) کرج^۱

عشق و محبت یکی از مؤلف‌های مهم اخلاقی در بین زوجین است که خداوند متعال این موهبت الهی را به مرد و زن عطا کرده است، اما باید این محبت و عشق با کسب برخی از اطلاعات و به کارگیری برخی مهارت‌ها بارور شده تا بتواند کاشانه عشق را گرم و شاداب نگه دارد. این موضوع در علوم متعددی همچون روانشناسی، تربیت اجتماعی و ... بررسی می‌گردد، اما در این مقاله از جهت علم اخلاق با تأکید بر آیات و روایات در پی پاسخ به این سوال است که جایگاه اخلاق در بین زوجین با تأکید بر عشق ورزی از منظر اسلام چگونه است؟

از جمله کتاب‌هایی که به این موضوع می‌پردازد «ازدواج و مدیریت خانواده» نوشته آقایان محمد نخعی مقدم و یوسف ملکی در سال ۱۳۸۶ می‌باشد. در بخش اول این کتاب به بخشی تحت عنوان «اخلاق و عواطف در خانواده» پرداخته می‌شود، اما در این نوشتار علاوه بر جایگاه اخلاق در خانواده، به تأثیر عشق ورزی زوجین بر آن می‌پردازد.

زن و شوهر برای رعایت اخلاق نیکو در زندگی، نیازمند آگاهی‌های وسیع و اطلاعاتی ارزشمند هستند تا با مدد گرفتن از آنها، مسیری درست در زندگی پیموده و بتوانند در این عرصه موفق بوده و زندگی‌ای سرشار از رضایت، معنویت و آرامش داشته باشند. در این راستا ابتدا به بیان جایگاه اخلاق در بین همسران، شیوه‌های اثبات عشق همسران به یکدیگر و در نهایت بیان راهکارهایی مانند اظهار محبت و احترام به همسر به عنوان عوامل ایجاد دو تثبیت عشق در بین زوجین می‌پردازد تا با ارائه آن از بروز اختلافات و کج روی‌های اخلاقی در بین زوجین، ممانعت کند.

واژگان کلیدی

عشق، اخلاق، خانواده

عشق: منظور از عشق به حد افراط دوست داشتن، دوستی مفرط، محبت تام باشد^۱

اخلاق: قوا و سجایی که با بصیرت درک می‌شود^۲، عادت^۳، طبع، مروت، دین^۴، خوی، سرشت^۵

معین، فرهنگ معین، ص ۱۰۶۵، ج ۱

راغب اصفهانی، المفردات، ص ۲۹۶

شرتونی، اقرب الموارد، ص ۹۶، ج ۲

قرشی، قاموس قرآن، ص ۲۹۳، ج ۲-۴

بندرریگی، فرهنگ بندرریگی، ص ۸۶۵، ج ۱۵

خانواده : زره محکم ، قوم و قبیله شخص و اهل بیتش^۱، عائله^۲، خاندان ، دودمان ، اهل خانه ، زن و فرزند و فامیل

جایگاه اخلاق در بین همسران

جامعه بزرگ انسانی از واحد های کوچک تری به نام خانواده تشکیل شده است که زن و مرد به عنوان دو عنصر مهم و سازنده برای آن محسوب می شوند . در قرآن کریم اهمیت زیادی به پیوند میان زوجین ، احترام و اکرام آنها از سوی یکدیگر شده است که این خود منشأ اخلاق نیکو در بین زوجین است و در واقع همین حسن خلق است که زندگی را دلچسب و گوارا می کند . امام علی (ع) می فرمایند : « لَا عِيشَ أَهْنًا مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ »^۳؛ هیچ زندگی ای گوارا تر از زندگی آمیخته به اخلاق نیک نیست » بدیهی است هرچقدر رابطه بین زوجین از استحکام و انسجام بیشتری برخوردار باشد ، استحکام خانواده و بالتبع جامعه بیشتر خواهد بود و فقدان روابط صحیح و عاشقانه بین زوجین باعث بروز رذایل اخلاقی و در پی آن متلاشی شدن خانواده و نابسامانی های اجتماعی می شود .^۴

آنچه ضامن استحکام و حفظ خانواده از آفات و خطرات می شود ، اخلاق حسنه در بین زوجین است . رسول خدا (ص) در این مورد می فرمایند : « بهترین شما مردی است که با همسرش به خوبی رفتار کند . من از همه شما نسبت به همسرم خوش رفتار تر هستم »^۵ .

بنابراین بینش الهی و اخلاق توحیدی در زندگی مشترک ، سبب هدفمندی و معنی دار بودن زندگی می شود و چنین است که زنان و مردان در جایگاه همسری و مادری و پدری ، به کمال دست یافته و در هر لحظه ، خدا را حاضر و ناظر می دانند .

اثبات عشق همسران به یکدیگر

از جمله مواردی که باعث اخلاق نیکو و حسنه در بین زوجین است ، اطمینان همسران از وجود عشق و محبت در بین آنها است که انگیزه و انرژی را برای ساختن یک زندگی سعادت‌مندانه دو چندان می کند . خانم ها انتظار دارند که شوهرانشان ، عشقشان را به صورت ملموس و محسوس نشان دهند و مردان عشق همسر به خود را در

شرتونی ، اقرب الموارد ، ص ۵۵ ، ج ۱

بندربگی ، فرهنگ بندربگی ، ص ۱۶۶ ، ج ۱۲

علی بن محمد لیثی ، عیون الحکم و المواعظ ، ص ۵۳۹

مکارم شیرازی ، تفسیر نمونه ، ص ۳۳۴ ، ج ۲۱

حر عاملی ، وسائل الشیعه ، ص ۱۲۲ ، ج ۱۴

اطاعت پذیری از آنها می بینند؛ در واقع عشق را باید به صورت مداوم، هر چند از راه هایی کوتاه ابراز کرد، مانند خرید هدیه های کوچک و تقدیم آن به همسر یا روش های زیبا و جذاب دیگری مانند تهیه یک بسته شکلات همراه با یک متن عاشقانه که به آن ضمیمه شده است.^۱

زن باید همسر خود را مورد تحسین و تشویق قرار دهد، حتی این کار را زودتر از بقیه انجام دهد تا عشق خود را در قلب مرد ریشه دار کند. مرد برای خشنودی و ارضای زن باید بداند که او برای اینکه بداند مورد محبت و حمایت قرار گرفته، به چه چیز هایی نیاز دارد. زن در روابط زناشویی خود باید اظهارات توأم با عشق و محبت بشنود تا احساس کند مورد محبت قرار گرفته و اکتفا کردن به یک یا دو مورد اظهار محبت نمی تواند موجب رضایت و خشنودی زن شود. در واقع وقتی مخزن عشق زن پر می شود، زمینه بروز اخلاق حسنه پسندیده در او به وجود آمده، چرا که در چنین شرایطی او به همسرش اعتماد کرده و او را مورد تأیید قرار می دهد^۲ و این امر با کار های جزئی مانند خداحافظی هنگام خروج خانه، تعریف کردن از دست پخت او، پیشنهاد کمک به او در مواقع خستگی، تعریف و تمجید از قیافه و ظاهر او، با هم ورزش کردن حتی به مدت کوتاه، تماس گرفتن و جویا شدن احوال او، ابراز روزانه محبت نسبت به او ممکن است.

روش دیگری که برای اثبات عشق بین همسران مؤثر است، نوشتن نامه های عاشقانه برای یکدیگر است که موجب استحکام روابط آنها می شود، زیرا با نوشتن این نامه دگرگونی هایی در دل و قلب طرف مقابل ایجاد خواهد شد که عشق را در وجود او نهادینه می کند، چرا که در چنین نامه هایی مسائلی از قبیل اعتماد، عشق و علاقه ای که به همسر وجود دارد، معطر کرد تا هنگام خواندن نامه حال خوشی به او دست دهد و محتوای نامه برای او خاطره انگیز شود^۳، البته این کار را می توان به صورت یادداشت هایی عاشقانه نیز انجام داد و در واقع با این اتفاق رمانتیک او را شگفت زده کرد^۴ و گاهی عدم توجه به چنین مسائل ظریفی، زمینه را برای بهانه گیری و غر زدن همسران فراهم می کند.

بنابراین عشق ورزی به عنوان یک عنصر مهم در ایجاد اخلاق نیکو در بین زوجین از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است و زوجین باید تلاش کنند تا با کسب مهارت های لازم، ابزار و روش های عشق ورزی را فراهم کنند. در ادامه به بیان برخی راهکار های ایجاد عشق و محبت در بین همسران می پردازیم.

احترام به همسر

آرام فرد، ویتامین های عشق و صمیمیت، ص ۱۶۱

گری، مردان مریخی و زنان ونوسی، ص ۲۴۴

خدا میان آژی، همسر دوست داشتنی، ص ۵۳

فتوگرافی، راهنمای دوره نامزدی و عقد، ص ۴۹

احترام زوجین نسبت به یکدیگر از اخلاق های نیکویی است که باعث تثبیت عشق آنها می شود ، چرا که هر زن و مردی خود را دوست دارد و به حفظ شخصیت خود علاقه مند است و نمی پسندد که مورد تحقیر و توهین قرار گیرد ، بلکه دوست دارد محترم و گرامی باشد و در صورتی که مورد احترام قرار گیرد ، احساس شخصیت کرده و به کار و زندگی امیدوار می شود .

تکریم و احترام ، از مهم ترین اموری است که همسران در تنظیم روابط خود ، از یکدیگر انتظار دارند و این توقع از آنجا تشأت می گیرد که آن دو شریک زندگی و بهترین یار برای یکدیگر شمرده می شوند^۱ و هرچه رفتار های آنها محترمانه تر باشد ، عشق ما بین آنها نیز ماندگار تر است . در این رابطه پیامبر اکرم (ص) می فرمایند : « من اتخذ زوجه فلیکرمها ؛ کسی که زنی را به همسری بر می گزیند ، بر او واجب است که او را احترام کند ».

یکی از مصادیق احترام به همسر ، احترام به سلیقه و خواسته های او است که دامنه گسترده ای دارد و شامل بسیاری از رفتار ها و گرایشات فردی و اجتماعی همسران می شود که یک مورد از آن ، احترام به سلیقه او در پوشیدن به لباس مناسب است ؛ زمانی که فقط در مهمانی ها لباس های شیک می پوشند ولی این کار را هیچ وقت برای شوهرانشان انجام نمی دهند ، سخت اشتباه کرده و در واقع به او بی احترامی می کند ، چون مردان انتظار دارند که همسرانشان ، رویاهای آنان را برای داشتن یک زن شیک برآورده سازند . از زیبایی های اخلاقی یک زن این است که همیشه در هنگام ورود همسرش به منزل ، آراسته باشد ، چرا که باعث می شود او احساس خاصی نسبت به لحظه ورود به منزل پیدا کند و از اینکه کسی را مشتاق دیدار خود می بیند ، خرسند می شود که این خرسندی و احساس رضایت ، تأثیر بسزایی در ریشه دار شدن عشق بین همسران دارد .^۲

از سوی دیگر ، مصادیق احترام به همسر ، می توان احترام گذاشتن به بستگان را نام برد ؛ انسان ها به طور طبیعی به اقوام خود ، مخصوصا والدینشان علاقه دارند ، از خوشحالی آنها خوشحال و از ناراحتی شان غمگین می شوند ، اگر کسی در حق آنها خوبی کند ، او را دوست دارند و در صورتی که بدی کند ، از او متنفرند ؛ پس مشخص است که احترام گذاشتن به والدین و بستگان همسر و برخورد نیک با آنها ، تا چه حد در جلب محبت همسر و افزایش صمیمیت بین آنها مؤثر است ؛ بنابراین با حسن اخلاق خوب و پسندیده که موجب احترام متقابل زوجین می شود ، در هر لحظه و زمان ، دوستی بین آنان و محبت و عشق ورزی به تدریج به درجه عالی می رسد .

اظهار محبت

امینی ، همسر داری ، ص ۴۲^۱
حسینی ، روابط سالم در خانواده ، ص ۵۴^۲

تحمل می کنند ، بنابراین چشم پوشی از مسائل کم اهمیت و قابل گذشت ، موجب تقویت عشق و عاطفه بین همسران می شود .

۴_ رفق و مدارا

یکی از وظایف مشترک زوجین و عامل تحکیم روابط عاشقانه ، رفق و مدارا می باشد . از آن جایی که اساس زندگی مشترک ، پیوند دو جنس مخالف با سلايق و علايق متفاوت می باشد ، اولین وظیفه این دو ، سازگاری و تطابق با یکدیگر است ، چون آن ها دو شخصیت منحصر به فرد هستند که اخلاق ، انگیزه ها ، عواطف و ارزش های ویژه ای دارند . برای ایجاد سازگاری ، زن و شوهر باید بخشی از ترجیحات و عقاید شخصی خود را به مرور کنار گذاشته و هر طرف ، بخشی از حقوق مستقل دیگری را بپذیرا باشند .^۱

اختلاف بین زن و شوهر یک امر طبیعی است . بعضی اوقات ممکن است علی رغم رضایت و خشنودی همسران ، اختلافاتی پیش بیاید . وظیفه هر کدام از زن و شوهر در این شرایط ، صبر کردن است و با عناصری مانند ملایمت ، تسامع ، رفق و مدارا ، با مشکلات پیش آمده روبرو شوند^۲ تا بدین وسیله مانع سردی روابط و کم رنگ شدن مهر و عاطفه در بین یکدیگر و بروز رذایل اخلاقی شوند .

۵_ قناعت و ساده زیستی

مسائل اقتصادی یکی از مهم ترین موضوعات در زندگی مشترک می باشد ، که سهم بسزایی در روند بهبود روابط سالم بین همسران دارد ، چون بخش عمده ای از مسائل زندگی به وضعیت مالی زوجین وابسته بوده و قناعت و ساده زیستی بهترین روش برای تسهیل مشکلات اقتصادی می باشد .

از آنجا که مصرف زدگی و تجمل گرایی مفسد مادی و معنوی فراوانی دارد و زمینه ساز انواع رذایل اخلاقی و زشتی ها می باشد ، قناعت و ساده زیستی باعث عزت ، سربلندی ، آرامش خاطر ، تکامل فردی_روحی انسان و سعادت زوجین می شود ، که تمام این نتایج عوامل رشد محبت و عشق ورزی بین همسران است .

۶_ خشنود بودن به خواست خدا

گاهی در زندگی مشترک ، علی رغم همه تلاش ها و برنامه ریزی ها و وجود منابع و راهکار های مختلف ، مشکلاتی در زندگی پیش می آید که چه بسا مورد انتظار و توقع زوجین نیست . مشکلات مادی و غیر مادی که می تواند روابط عاشقانه و عاطفی آن ها را تحت تأثیر قرار دهد و آسایش و آرامش آن ها را مختل کند . تنها

سالاری فر ، نظام خانواده در اسلام ، ص ۵۱^۱

مظاهری ، اخلاق در خانه ، ص ۱۳۱^۲

چیزی که در این شرایط می تواند به همسران کمک کند و آرامش روانی آن ها را حفظ کند ، تسلیم بودن در برابر تقدیر الهی است ، یعنی قضای الهی را بپذیرند و به آن راضی باشند تا زندگی به کام و گوارا تر گردد.^۱

موضوعاتی چون ورشکستگی اقتصادی ، فرزند ناسالم ، از دست دادن عزیزان و ... می توانند عواملی برای بر هم زدن زندگی سراسر عشق و محبت همسران باشند ، اما اینکه زوجین باور داشته باشند هر اتفاقی در زندگی ، خارج از دایره حکمت پروردگار نیست و اوست که تمام رویداد ها و اتفاقات را چینش کرده و به وقوع می رساند ، آن ها را در پذیرش ناملایمات زندگی آماده تر کرده و قادر به رضایت و خشنودی در برابر خواست خداوند می سازد . در روایت می خوانیم : « إِنَّ أَهْنَ النَّاسِ عِشَاءُ ، مَنْ كَانَ بِمَا قَسَمَ اللَّهُ رَاضِياً ؟ گوارا ترین زندگی از آن کسی است که به آنچه خداوند قسمت او کرده ، خرسند است » ، بنابراین یکی دیگر از وظایف مشترک زوجین ، که در فراز و نشیب ها و بن بست ها ، زندگی را شیرین تر می سازد و موجبات دوام آن را فراهم می کند ، رضایت مندی به قضای الهی است .

۷_ تأمین نیاز های روانی

آرامش و عشق ورزی بین زوجین در برآورده شدن نیاز های متفاوتی ، از جمله نیاز های علمی و فرهنگی ، اقتصادی ، اخلاقی و ... می باشد . شاید بتوان گفت که تأمین نیاز های روانی همسران از مهم ترین عوامل ایجاد مهر و محبت و در نهایت زندگی عاشقانه است . پیامبر اکرم (ص) می فرماید : « مَنْ أَدْخَلَ أَهْلَ بَيْتِ سُرْراً ، خَلَقَ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ السُّرُورَ خَلْقاً يَسْتَغْفِرُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ »^۲؛ هرکس خانواده اش را شاد کند ، خداوند از آن شادی مخلوقی می آفریند که تا روز قیامت برایش طلب آمرزش کند .

هر اقدامی که در جهت شادی همسر انجام شود ، مانند غذا خوردن با او ، هدیه آوردن از سفر ، رعایت میل او در انتخاب نوع غذا ، هم نشینی با او ، گوش دادن به صحبت های او و ... پسندیده بوده و موجبات رضایت و خشنودی زوجین از یکدیگر را فراهم می کند ، بنابراین شناخت و رعایت وظایف متقابل از طرف همسران ، باعث ایجاد مهر و محبت و نهادینه شدن عشق بین آن ها می شود و عوامل بروز اخلاق حسنه و نیکو را در فضای خانه به وجود می آورد .

محمدری شهری ، تحکیم خانواده از نگاه قرآن ، ص ۳۹۸

آمدی التمیمی ، غرر الحکم و درر الکلم ، ح ۳۳۹۷

ابن حسام الدین الهمندی ، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال ، ج ۱۶ ، ص ۳۷۹

نتیجه گیری

رعایت اخلاق حسن و نیکو ، یک خواسته طبیعی است که زوجین از یکدیگر انتظار دارند و این خود عاملی مهم برای استحکام خانواده است که با عشق و محبت بین همسران ، دست یافتنی است ، چرا که زوجین با عشق ورزی نسبت به یکدیگر ، از افکار پراکنده و اضطراب های درونی نجات می یابند و می توانند مانند یار و مونس با وفا و مهربان در شدائد و گرفتاری ها ، یار و غمگسار یکدیگر باشند .

عشق ، رشته ای است که قلب ها را پیوند می دهد و مایه آرامش و بالتبع بروز اخلاقی خوب و پسندیده از طرف زوجین می شود و کمبود آن ، عاملی مهم برای ناسازگاری و اختلافات ما بین آنها است و اجرا و رعایت اصولی مانند آگاهی از جایگاه اخلاق در خانواده ، احترام به همسر ، اظهار محبت و ... باعث ایجاد عشق و علاقه و بروز فضایل اخلاقی و در نتیجه استحکام خانواده می شود ، از این رو به پژوهشگران پیشنهاد می شود درباره موضوعاتی مانند جایگاه اخلاق در تربیت فرزند از منظر اسلام ، جایگاه اخلاق در روابط خویشاوندی جستجو و بررسی نمایند .

بنابراین زوجین باید با به کارگیری روش های ایجاد محبت ، عشق و علاقه خود را به یکدیگر اثبات کرده تا با اطمینان از وفاداری ما بین خود بتوانند ارزش های اخلاقی را در خانواده ترویج کنند .

فهرست منابع

۱. آرام فرد ، منصوره ، حلت ، احمد ، ویتامین های عشق و صمیمیت ، اصفهان ، فرهنگ مردم ، ۱۳۷۴

۲. امینی ، ابراهیم ، همسر داری ، قم ، موسسه بوستان کتاب ، ۱۳۸۹

۳. جوادی آملی ، زن در آینه جمال و جلال ، قم ، مرکز نشر اسراء ، ۱۳۸۶

۴. حر عاملی ، محمد بن حسن ، تفسیر وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشریعه ، چاپ اول ، قم ، آل

بیت ، ۱۴۰۹ ق

۵. حسینی ، داود ، روابط سالم در خانواده ، قم ، موسسه بوستان کتاب ، ۱۳۹۰

۶. خدا میان آرانی ، مهدی ، همسر دوست داشتنی ، قم ، وثوق ، ۱۳۸۷

۷. خرمشاهی ، بهاء الدینی ، انصاری ، مسعود ، پیام پیامبر ، تهران ، منفرد ، ۱۳۷۶

۸. خلیلی ، محمد حسین ، مبانی فلسفی عشق ، قم ، بوستان کتاب ، قم ، ۱۳۸۲

۹. خیفر ، حسین ، پوحسینی ، مژده ، مهارت های زندگی ، قم ، مرکز نشر هاجر ، ۱۳۸۸

۱۰. دژکام ، محمدرضا ، روانشناسی ازدواج ، تهران ، انتشارات ثمین ، ۱۳۸۸

۱۱. دهنوی ، حسین ، گلبرگ زندگی ، تهران ، خادم الرضا ، ۱۳۸۹

۱۲. راغب اصفهانی ، حسین بن محمد ، المفردات ، دمشق بیروت ، دارالعلم دارالشافیه ، ۱۴۱۲ ق

۱۳. سالاری فر ، محمد رضا ، نظام خانواده در اسلام ، قم ، انتشارات سنابل ، ۱۳۸۳

۱۴. سید علوی ، سید ابراهیم ، اینگونه ازدواج کنیم ، تهران ، نشر مشکوه ، ۱۳۷۱

۱۵. شرتونی ، سعید ، اقرب الموارد فی فصیح العربیه و الشوارد ، تهران ، دارالاسوه للطباعه والنشر ، ۱۳۸۵ ه.ش

، ۱۴۲۷ ه.ق

۱۶. صدری مازندرانی ، حسن ، هنر همسر داری ، قم ، میراث ماندگار ، ۱۳۸۸

۱۷. عیسی زاده ، عیسی ، خانواده قرآنی ، قم ، موسسه بوستان کتاب ، ۱۳۹۱

۱۸. غلامی چایانی ، ابوالقاسم ، جلوه های عشق ، تهران ، انتشارات کارا پیام ، ۱۳۸۳
۱۹. فتو گرافی ، شهره ، راهنمای دوران نامزدی و عقد ، چاپ دوم ، اصفهان ، حدیث راه عشق ، ۱۳۸۸
۲۰. فضل ا...، سید محمد حسین ، شیوه همسررداری ، ترجمه لطیف راشدی ، تهران ، انتشارات پیام آزادی ، ۱۳۷۴
۲۱. گری ، جان ، مردان مریخی و زنان ونوسی ، ترجمه سید رضا نیازی ، قم ، نجبا ، ۱۳۸۱
۲۲. لیشی ، علی بن محمد ، عیون العلم و المواعظ ، قم ، دارالحدیث ، ۱۳۷۶
۲۳. مجلسی ، محمد باقر ، بحارالانوار ، ج ۱۰۰ ، ۷۱ ، ۵۹ ، ۲۲ ، چاپ دوم ، بیروت ، موسس الوفاء ، ۱۴۰۳ ق
۲۴. معین ، محمد ، فرهنگ معین ، ج ۱ ، تهران ، آدنا ، ۱۳۸۶
۲۵. مکارم شیرازی ، ناصر ، تفسیر نمونه ، تهران ، دار الکتب الاسلامیه ، ۱۳۷۴